HOMOSEKSUALITEIT EN CRIMINALITEIT IN DE MIDDELEEUWEN

dick berents

Dick Berents is gepromoveerd op 'Misdaad in de Middeleeuwen' en werkt op het moment in het onderwijs. Naar aanleiding van zijn promotie-onderwerp heeft de redactie hem gevraagd over zijn bevindingen te schrijven aangaande het thema van dit nummer.

Mijn uitgangspunt bij het bestuderen van homofilie in de middeleeuwen is het verboden karakter dat men in die tijd aan homoseksuele handelingen toekende. Daarmee is weliswaar een beperking opgelegd aan het onderzoeksterrein, maar afwijkend en verboden gedrag en de reacties daarop zijn in hoge mate kenmerkend voor de mentaliteit van een bepaalde periode. Uit de leefomstandigheden en de denkwereld van een samenleving vloeien normen voort en omgekeerd kan men uit de overtreding van die normen weer gegevens over de mentaliteit afleiden, waarbij natuurlijk ook gegevens buiten de sfeer van het recht een rol spelen.

Meer dan bij andere misdaden blijkt juist bij de beschrijving van zedenmisdrijven, wat de normen en waarden van een samenleving zijn. De middeleeuwse samenleving stelde zich vooral afwijzend op tegenover de zogeheten "tegennatuurlijke" zedenmisdrijven, waarvan de homoseksualiteit de meeste aandacht kreeg. In de late middeleeuwen gaf men hiervoor een straf die als de zwaarste werd beschouwd: de vuurdood. In het volgende zal ik proberen na te gaan, wat de oorzaak van die scherpe afkeuring en die strenge straf is. Daartoe wil ik eerst in enkele grove lijnen de ontwikkeling schetsen van de verschillende soorten van wetgeving door de middeleeuwen heen.

invloeden

Drie elementen hebben grote invloed gehad op het Westeuropese middeleeuwse denken: de Romeins-hellenistische cultuur, de Christelijke kerk en de Germaanse beschaving. Alle drie hebben deze ook gevolgen gehad voor de houding tegenover homofilie zoals deze later in de wetgeving naar voren komt. Is één van deze invloeden wellicht verantwoordelijk voor de bestempeling van homoseksualiteit tot halsmisdrijf?

In de Romeinse keizertijd nam men geen harde maatregelen tegen de gelijkgeslachtelijke liefde. Hoewel de Lex Julia de doodstraf noemde voor homoseksueeel contact met jongens tot 17 jaar, werd deze wet zelden ten uitvoer gelegd. Bovendien vielen de relaties met slaven buiten de wet, zodat er voor welgestelde Romeinen ruime mogelijkheden waren. Quintilianus vermeldde aan het einde van de eerste eeuw slechts een hoge boete als straf. (1) In verband met knapenliefde noemt men onder meer de namen van de keizers Tiberius, Nero, Caligula en Heliogabalus en hoewel misschien niet altijd terecht, is de vermelding alleen al kenmerkend voor een mentaliteit. Dichters uit die tijd bezongen ook de pederastie. De stelling van Bullough, dat het antiseksuele element in de klassieke oudheid al lang een overheersende stroming was, lijkt me dan ook niet houdbaar; pas in de tweede en derde eeuw kan het anti-hedonisme een kracht van betekenis zijn geworden. (2)

Een omslag volgde onder Christelijke keizers. Constantijn liet de homoseksualiteit met de dood bestraffen, hoewel hij de vorm van doodstraf niet omschreef en ook Valentiniuanus II, Theodosius en Arcadius vroegen de doodstraf. Justinianus schreef in de zesde eeuw de dood door het zwaard voor, waarbij hij zich ten onrechte beriep op de Lex Julia. (3) De lesbische liefde werd bijna niet genoemd.

Het christendom bouwde voor een belangrijk deel voort op het jodendom en de Joden keurden homofilie af. In tegenstelling tot de Egyptenaren en de volkeren in Mesopotamië handhaafden zij een streng verbod, vooral omdat het verschijnsel de voortplanting verhinderde. Verder werd het in verband gebracht met afgoderij.

In de hellenistische periode werd daarbij als stichtelijk voorbeeld het verhaal van Sodom genoemd, de stad die door God werd vernietigd vanwege de wandaden van de inwoners. (4)

Het vroege christendom nam met het verhaal van Sodom ook de afwijzende houding van de Joden over. De kerkvaders veroordeelen homoseksualiteit omdat deze vorm van geslachtsbeleving alleen maar voor lust diende en niet leidde tot voortplanting. De bestraffing was echter nog niet erg rigoreus: men pleitte voor een tijdelijke uitsluiting van de sacramenten, waarbij de schuldige langzaam weer werd opgenomen als lid van de kerkgemeenschap. De conciliaire besluiten volgden dezelfde lijn en ook de penitentialia (boeteboeken) straften tot in de elfde eeuw met vormen van tijdelijke boetedoening. Pas in deze eeuw werd de tijdsbeperking opgeheven. Toen ook kwam er een aanzet tot een gecentraliseeerde canonieke wetgeving en daarin werd de veroordeling scherper: Gratianus eiste de doodstraf voor knapenschenners. (5)

In bronnen over de Germanen wordt verrassend weinig over het onderwerp gezegd. Bij Tacitus kan men lezen dat "corpores infames" in het moeras werden verstikt en men heeft wel verondersteld dat dit homoseksuelen waren.

De Franken pasten geen doodstraf toe. In Merovingische bronnen wordt ballingschap of castratie als straf genoemd. Karel de Grote beval de vuurdood aan, maar over de toepassing hiervan is weinig bekend. De latere volksrechten van de verschillende Germaanse volkeren zijn nogal zwijgzaam: de Saksenspiegel noemt het onderwerp niet en de glosse die daarop werd gemaakt, schrijft vredeloosverklaring voor, terwijl de Zwabenspiegel en het Friese recht alleen bestialiteit noemen. De reden hiervan was de tolerante houding van de Germaanse volkeren, die de seksualiteit zagen als een particuliere zaak, waarmee de overheid zich niet uitgebreid hoefde te bemoeien. (6)

landen

In Frankrijk kende men tot het einde van de middeleeuwen uiteenlopende straffen. Er was voorkeur voor een reeks van oplopende bestraffingen naarmate het delict herhaald werd, vanaf waarschuwingen via castratie en wegnemen van het lid tot later - aangenomen dat het dan nog zo ver zou komen - verbranding. Ook in Duitsland paste men verschillende straffen toe; in de dertiende eeuw was er een voorkeur voor levend begraven, maar daarna kwam toch vooral de vuurdood voor. In Spiers werd overigens in 1477 een lesbische vrouw verdronken, een grote uitzondering. Uit Vlaanderen zijn enkele gevallen van vuurdood bekend. Ook in Engeland was er een ontwikkeling van andere soorten straffen tot in de veertiende eeuw de brandstapel. In Italië treffen we hoge geldboetes, kerkerstraf en castratie aan, maar langzaam kreeg de doodstraf meer betekenis: in enkele plaatsen in de dertiende eeuw, in de overige in de veertiende en vijftiende eeuw. Ook hier werd de brandstapel gebruikelijk. (7)

In het algemeen kan men dus over de ontwikkeling van de wetgeving zeggen dat de vervolging van homoseksuelen noch bij de Romeinen noch bij de Germanen veel steun kreeg. Het christendom gaf een impuls tot strenger optreden, waarbij het steunde op het jodendom en wellicht op een anti-hedonistische tendens in het late keizerrijk. Het is niet toevallig dat het juist de eerste christenkeizer Constantijn was die de doodstraf doorvoerde. De Germaanse volkeren waren ook later minder intolerant; alleen Karel de Grote meende door de doodstraf de Romeinse keizers na te moeten volgen. De kerk, die met geestelijke straffen lange tijd vrij mild was geweest, werd vanaf de elfde eeuw veel strenger en daarna, na de dertiende eeuw, drong de doodstraf geleidelijk door in het wereldlijke recht. In de late middeleeuwen werd dit de vuurdood.

Op grond van deze gegevens schrijft men gewoonlijk het invoeren van de doodstraf en de brandstapel toe aan het christendom. Hoewel het christelijke geloof ongetwijfeld invloed in die richting heeft uitgeoefend, lijkt dat mij toch een te simpele voorstelling van zaken. Niet alle elementen uit de mozaïsche wetgeving hebben een zo lang leven gehad, niet iedere bepaling over bijvoorbeeld vee of reinheid is in West-Europa in de praktijk gebracht.

Voor het aanvaarden van morele principes en het doorvoeren ervan in de wetgeving moet er een basis zijn in de mentaliteit van de volkeren die deze overnemen. De Joden waren een nomadenvolk geweest dat de menselijke vruchtbaarheid belangrijk vond en kinderrijkdom nastreefde; kinderloosheid, zaadverspilling en homoseksualiteit werden daarom afgewezen. In de Westeuropese middeleeuwen heersten andere omstandigheden en bijgevolg kon men wellicht andere redenen verwachten om misdrijven te veroordelen. Dat blijkt ook wel uit de argumenten die men in vonnissen tegenkomt. Misschien kunnen we hierin een aanwijzing vinden voor de oorzaak van de zware straffen.

enkele vonnissen

De keuze van de vonnissen die ik wil behandelen, is min of meer toevallig; ik onderzocht in een ander verband alle gerechtelijke uitspraken uit de stad Utrecht in de periode van ongeveer 1300 tot 1455. Zij dienen slechts als opstapjes om iets van de opvattingen in de late middeleeuwen te zeggen; op zichzelf bewijzen ze niet veel. Wel blijkt uit vergelijking met andere rechtsbronnen dat deze veroordelingen representatief zijn voor de situatie in de late middeleeuwen.

De Utrechtse vonnissen betreffen een zevental vermeldingen in vier rechtszaken, waarbij de namen van vijf daders worden genoemd. Het totaal van de geregistreerde vonnissen in de onderzochte periode bedroeg 5.568 (8), dus als men uitgaat van het aantal veroordeelde personen, vormen deze homofielen slechts 0.089% of bijna één promille. Van de zedenmisdrijven in engere zin begingen zij 2,2%. Dat is echter beslist geen indicatie voor het voorkomen van homofilie in de middeleeuwse samenleving, want de mogelijkheid om iets in het verborgene te doen, speelt bij criminele statistieken een belangrijke rol. Veroordelingen van vrouwen zijn er weer niet bij en dat is een algemeen verschijnsel: in de middeleeuwse bronnen wordt aan de lesbische vrouw weinig aandacht besteed.

In 1352 legde Coman Dirc voor het gerecht de verklaring af dat hij zijn leven verbeurd zou hebben als hij ooit nog zou worden beschuldigd van "ontierliker quaetheyt" (een onbetamelijke misdaad). Het was dus een voorwaardelijke veroordeling, waarin bij recidive de doodstraf in het vooruitzicht werd gesteld. De terminologie wijst erop, dat homoseksuele handelingen als zo schandalig werden beschouwd, dat het rechtstreeks benoemen ervan vermeden werd. Dat is een algemeen verschijnsel: in de literatuur over het onderwerp komt men termen tegen als "onnoemelijk kwaad", "peccatum mutum" en "peccatum indicibile". (9)

In 1441 werd duidelijker taal gebruikt in het Raads Dagelijks Boek. "Woensdag na Sacramenti besloten schepenen, raad en oudermannen dat Coman Claes, omdat hij buiten de stad menigmaal en op vele plaatsen mannen als vrouwen heeft gebruikt, zoals hij dat zelf bekend, zal worden terechtgesteld met het vuur". Kennelijk was het misdrijf zo ernstig dat men ook die daden wilde bestraffen die buiten de stad waren gepleegd. In andere gevallen was het regel om alleen diegenen te berechten die iets binnen het stedelijke rechtsgebied hadden misdaan of die iets tegen burgers van de stad hadden ondernomen.

Voor het vellen van dit vonnis waren alle geledingen van het stadsbestuur bijeengekomen, zowel de raad als de schepenen als de hoofden van de gilden. De straf was dan ook de brandstapel. Het is opvallend dat de dader al weer als koopman wordt bestempeld; misschien bestond er juist voor een rondreizende handelaar meer mogelijkheid om kortstondige liaisons te hebben en dan snel weer te vertrekken.

We treffen dit vonnis ook aan in het tweede stedelijke rechtsboek, het Buurspraakboek. Daar is het echter heel anders geformuleerd: "Omdat Coman Claes menigmaal in andere landen tegen de wetgeving Gods ketterij heeft bedreven, zoals hij dat zelf bekend heeft, zal men hem met het vuur terechtstellen". "Er is hier sprake van "ketterij". Vanwaar dit verschil?

De middeleeuwer vond homoseksuele handelingen een misdrijf tegen het geloof en tegen God en stelde het daarom gelijk met ketterij. Men verdacht Kathaarse of "Bulgaarse" ketters en Waldenzen van anaalgenitaal geslachtsverkeer en daarom wijzen termen als "bouggerie" (Engels "buggery") zowel naar Bulgaren of Katharen als

naar homoseksuelen. De middeleeuwen stelde homoseksualiteit overigens ook gelijk aan geslachtsgemeenschap met Turken, Saracenen en Joden - die allen van een ander geloof zijn - en met dieren of dode vrouwen. Men dacht daarbij ook nog wel eens aan contact met de duivel. (10)

Het middeleeuwse kerkrecht maakte dan ook een theoretische indeling van "sodomie", waarin sprake was van "sodomia perfecta" (anaal-genitaal verkeer tussen mannen), "sodomia imperfecta" (tussen man en vrouw) en "bestialitas" (geslachtsgemeenschap met een dier). In een vonnis van 1461 werd een man wegens bestialiteit veroordeeld en zoals men kan verwachten was de straf de brandstapel. (11)

In 1454 lezen we in het Buurspraakboek een veroordeling van Ghysbrecht Dircsz, bijgenaamd Kreupele Gijs, en Jan Bellewamboys van Mechelen, waarschijnlijk weer een vreemdeling, die met elkaar en met andere mannen ontucht hadden bedreven. Het doodvonnis is gedateerd op Sinte Jansavond Decollatio. In het Raads Dagelijks Boek staat de tegenhanger: ze hebben op vele plaatsen "dat onreyn werc, dat teghens der natueren is, met malcanderen ende met anderen manspersonen ghedaen ende volbracht", en daarom zal men hen ter dood brengen aan een staak op de brandstapel. Het maakt de indruk van een tragisch verhaal: Jan, die zich kennelijk mooi maakte met een wambuis met belletjes, beantwoordt aan het beeld van de verwijfde man, dat men ook in de middeleeuwen kende; Kreupele Gijs had het al zonder zijn homofilie moeilijk genoeg. Hun misdaad wordt omschreven als een vergrijp tegen de natuur.

Het begrip "tegennatuurlijk" vinden we al terug bij enkele denkers uit de Griekse en de Romeinse oudheid en ook Paulus heeft het in Romeinen I:27 over mannen die de natuurlijke omgang met de vrouw hebben opgegeven en in wellust voor elkaar zijn ontbrand. De christelijke schrijvers vonden geslachtsverkeer tegennatuurlijk als het niet op voortplanting gericht was; tevens namen zij aan dat het dan ook niet door de dieren in de natuur gedaan werd. (12)

Als laatste voorbeeld noem ik de vonnissen betreffende Hughe Willamszoon van Noordwijk, die ook op de brandstapel kwam. Ook hier was het volledige stadsbestuur opgetrommeld, ook hier had de zaak plaatsgevonden buiten het rechtsgebied van de stad. Huhe werd veroordeeld wegens "het onnoemelijke kwaad dat hij dikwijls bedreven had met een jongen in Holland, die hij daartoe bracht". Het kwaad wordt ook gespecificeerd, het is iets "waarvoor de opperste rechter, God in de hemel, de steden Sodom en Gomorra met zwavel en vuur uit de hemel heeft laten verbranden en in de afgrond heeft laten zinken". Hier zien we weer het verband met het bijbelverhaal van Sodom, dat kennelijk de rechtvaardiging is voor het doodvonnis. Het Raads Dagelijks Boek en het Buurspraakboek gebruiken dezelfde argumentatie.

conclusies

Deze gegevens kunnen ons helpen bij het zoeken naar een antwoord op onze vraagstelling: waarom veroordeelde men homoseksuelen tot de brandstapel? We kunnen de gegevens herleiden tot vier groepen:

1. Homoseksueel geslachtsverkeer was een misdrijf dat zo ernstig was, dat men er beter niet over kon praten, en dat met de dood moest worden bestraft.
2. Het was een misdaad tegen de natuur en een misdaad tegen het geloof; mede daardoor was het verwant met ketterij.
3. Het werd in verband gebracht met de ondergang van Sodom.
4. Het werd bijna uitsluitend met mannen in verband gebracht.

Om te beginnen met het laatste punt: de middeleeuwse samenleving was heel duidelijk een mannenmaatschappij. De vrouw werd daarin vooral gezien als moeder of als maagd, soms als religieuze, de man was een vader of een celibatair. Tegen de achtergrond van het feodale stelsel kon hij ook worden beschouwd als een dappere strijdersfiguur. Hij had een eigen, "mannelijke" ethiek en daarin was geen plaats voor homofilie; homofiel gedrag schijnt dan ook binnen de militaire klasse niet veel voorgekomen te zijn in tegenstelling tot sommige strijdersgroeperingen in andere samenlevingen. (13) Waar alle nadruk op deze mannelijkheid werd gelegd, was de homofiel, die als een "verwijfde" man werd beschouwd, een verwarrend element. Het is waarschijnlijk dat frustratie die in de samenleving aanwezig is, zich makkelijk tegen hem richtte, zeker omdat het verlies van de status van man de homofiel kwetsbaarder maakte. De vrouw echter kreeg minder aandacht en had daardoor meer mogelijkheid om haar intimiteit op een eigen manier te beleven.

Als nu de gemeenschap werd getroffen door verschijnselen die schadelijk waren en die men niet kon verklaren, zoals natuurrampen, epidemieën of economische crises, dacht men al gauw aan een hogere macht die de samenleving strafte omdat iets of iemand zijn toorn had opgewekt. Men voelde de behoefte om iemand verantwoordelijk te stellen, om de zonden op hem te laden en hem bijna letterlijk tot zondebok te maken. Door het straffen van de "schuldige" kon men de hogere macht tevreden stellen. In de richting van de homoseksueel wezen zowel zijn opvallende gedrag als het verhaal van Sodom.

Dit mechanisme zagen we in feite al in het vonnis van 1444, waarin iemand met zoveel woorden veroordeeld werd voor dezelfde zonde waarvoor God Sodom vernietigd had. Duidelijker nog wordt het in het proces tegen Gilles de Rais dat in 1440 werd gevoerd. Deze Franse edelman had zowel demonen laten oproepen als jongens seksueel gebruikt en vermoord. Aanvankelijk werd in de processtukken gezegd dat hij "tegen de natuur de afschuwelijke en verfoeilijke zonde van sodomie heeft begaan op verschillende manieren en met ongehoorde perversiteiten, die vanwege hun afgrijselijke karakter op deze plaats niet uiteengezet kunnen worden, maar die op het juiste moment en op de juiste plaats in het Latijn uitgesproken zullen worden". Later leest men in de aanklacht: "Welnu, het is wegens deze tegennatuurlijke ontucht dat volgens het gerecht hier aardbevingen, hongersnoden en pestilenties hebben plaatsgevonden". (14) De middeleeuwers geloofden dus volledig in dit verband tussen rampen en zonde.

Juist in de late middeleeuwen waren er vele rampen die de gemeenschap troffen. Het was een tijd van economische crises, van de zwarte dood, van oorlogen en van hongersnoden. In deze tijd werd de doodstraf ingevoerd.

Uit het bijbelverhaal volgt het gebruik van de vuurdood: men zag in de brandstapel hetzelfde vuur dat ook de steden had vernietigd. Op een dieper niveau kan men deze straf echter eveneens zien als een primitief ritueel, dat in ander

verband ook bij de Germanen voorkwam. (15) Daarbij werd door een zoenoffer op de brandstapel de gemeenschap gereinigd van zonden en bewaard voor een bestraffing door de godheid of door de natuur tegen wie men iets had misdaan.

Op een gelijksoortige manier kon in bepaalde periodes de agressie van de gemeenschap zich ook tegen andere minderheidsgroepen keren. Het verband met ketterij is al gelegd; vermeende heksen werden rechtstreeks beschuldigd van het veroorzaken van onverklaarbare ongelukken en misoogsten. Beide groepen konden ook op de brandstapel komen. De angst voor het onverklaarbare riep de hevigste agressie op.

noten

1. Basler, W., *Homosexualität im Strafrecht* (Zürich, 1941) 41; Bailey, D.S., *Homosexuality and the Western Christian Tradition* (Londen, 1955); Kuster, H.J., *Over homoseksualiteit in middeleeuws West-Europa* (Utrecht, 1977) 70. Dit boek heeft onder meer kritiek geoogst van Bredero, A.H., Over homosexualiteit in de middeleeuwen, een reactie, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 65-69. Deze beschuldigde de auteur terecht van het onzorgvuldig gebruiken en vermelden van bronnen. Kuster kon dat niet ontzenuwen in zijn weerwoord, Historici, een stoffige mediaevistiek en de sexuologie, in: *T.v.G.* 92 (1979) 65-69. De kritiek dat hij de kerkvaders niet uitvoeriger heeft behandeld, lijkt me minder relevant.
2. Bullough, V.L., *Sexual variance in society and history* (New York, 1976) 159. Verstraete, B.C., Homosexuality in ancient Greek and Roman civilization, in: *Journal of Homosexuality* 3 (1977) 80-87. Verder: Slobbe, J.F. van, Zedenmisdrijven voorheen en thans II, in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 51 (1941) 63 en Basler, *Homosexualität*, 42.
3. Kuster, *Over homoseksualiteit*, 76 en Basler, *Homosexualität*, 42.
4. Bullough, *Sexual variance*, 54-56, 64, 82-86; Bullough, V.L. en Bullough, B., *Sin, sickness and sanity*, a history of secular attitudes (New York/Londen, 1977) 26-28.
5. Bullough, *Sexual variance*, 181, 182, 193, 348, 357-362, 378-382; Kuster, *Over homoseksualiteit*, 73-74; Basler, *Homosexualität*, 48.
6. His, R., *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters* II (Weimar, 1935), 167; Bullough, *Sexual variance*, 349-351; Kuster, *Over homoseksualiteit*, 77; Basler, *Homosexualität*, 51, 52.
7. His, *Strafrecht*, 167-168; Kuster, *Over homoseksualiteit*, 78, 79; Basler, *Homosexualität*, 43-45; Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel, 1954) 107.
8. Berents, D.A., *Misdaad in de middeleeuwen* (Utrecht, 1976) 132, vgl. ook 108, 109. De vonnissen staan vermeld in Gemeente Archief Utrecht I, nr. 227 genaamd Th2, nr. 13 het Raads Dagelijks Boek en nr. 16 het Buurspraakboek.
9. His, *Strafrecht* 168.
10. Maes, L.Th., *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen, 1947); His, *Strafrecht* 166; Frenkel, F.E., de zedelijkheidswetgeving in crimineel-historische perspectie, in: *Medisch Contact* 28 (1973) 378; Kuster, *Over homoseksualiteit*, 14, 15, 84.
11. Basler, *Homosexualität* 46; G.A. Utrecht I nr. 16: Het Buurspraakboek.
12. Bullough en Bullough, *Sin* 24, 25, 28.
13. Brinton, C., *A history of western morals* (Londen, 1959) 203; Kuster, *Over homoseksualiteit* 61, 62.
14. Bataille, G. *Le procès de Gilles de Rais* (z.pl., 1972) 191 van 13 september 1440, en 218 van 13 oktober 1440.
15. Caenegem, *Geschiedenis*, 164